مطالعات باستان‌شناسی، دورهٔ ۱۰، شمارهٔ ۱، بهار و تابستان ۱۳۹۷
(از ص ۹۵ تا ص ۱۱۴)

مطالعه تزیینات گچ‌بری آرامگاه میرزبیر سیرجان و بررسی انتساب آن به هنرمندان کرمانی

زهرا راشدنیا*
دانشجوی دکتری رشته باستان شناسی دانشگاه هنر اصفهان
احمد صالحی کاخکی
دانشیار گروه باستان شناسی دانشگاه هنر اصفهان
بهاره تقوی نژاد
دانشجوی دکتری هنر دانشگاه هنر اصفهان
تاریخ دریافت:۱۳۹۵/۹/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۳/۳۰

چکیده

آرامگاه میرزبیر، در روستای شریف‌آبادِ سیرجان، دارای تزیینات گچ‌بری زیبا و پرکاری همانند؛ محراب، کتیبه‌کمربندی، طاق‌نماها، گوشواره‌ها و ... است که تاکنون مطالعه کامل و همه‌جانبه‌ای درباره‌ی این اثر و هنرمند سازنده این تزیینات، صورت نگرفته است. در این پژوهش برآن شدیم تا به دلیل تشابه گچ‌بری‌های این بنا، از لحاظ ساختار، نقوش و کتیبه، با گچ‌بری‌های امامزاده ربیعه-خاتون اشترجان، مسجد کوچه‌میر نطنز و مسجد کرمانی تربت‌جام، که دارای امضای هنرمندان کرمانی هستند، ضمن اشاره به محراب‌هایی که اثر صُنع هنرمندان کرمانی است، ویژگی‌های بصری آن‌ها را، مبنای مطالعه تطبیقی خود، قرار دهیم و به اهدافی همچون؛ مطالعه تزیینات گچ‌بری آرامگاه میرزبیر سیرجان و نیز بررسی دلایل انتساب آن به هنرمندان کرمانی دست یابیم. روش یافته اندوزی بر پایه مطالعات میدانی همچون بازدید از بناهای مورد مطالعه و عکس‌برداری از آن‌ها و با استناد به منابع مکتوب صورت گرفته که به روش تاریخی ـ تطبیقی، به تحلیل داده‌های به‌دست‌آمده از نمونه‌های مطالعاتی می‌پردازد. از این‌رو به دلیل وجوه مشترک بسیار گچ‌بری‌های دارای امضای هنرمندان کرمانی با گچ‌بری‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان، چه در ساختار آن‌ها مانند؛ مزین شدن لچکی محراب و برخی طاق‌نماها، با فرمی گرد، مماس بودن این فرم گرد در تمام لچکی‌ها با دیواره محیطی لچکی و چه در نقش‌مایه‌ها همانند؛ گل و برگ‌های ختایی با تزیینات رویه‌سازی مشترک و نیز در کتیبه‌ها مثل؛ قرار دادن جایگاهی ثابت، برای ثبت کتیبه‌های حاوی؛ نام هنرمند سازنده و تاریخ ساخت محراب، فشردگی و شلوغی کتیبه‌های کمربندی و ... به‌احتمال‌قوی می‌توان گفت که، تزیینات گچ‌بری این بنا نیز، کار هنرمندان کرمانی است.

واژه‌های کلیدی: گچ‌بری، سیرجان، آرامگاه میرزبیر، هنرمندان کرمانی

* رایانامه‌ی نویسنده مسئول: z.rashednia@yahoo.com

۱. مقدمه

یکی از دوران درخشان خلق محراب‌های گچبری، دوره ایلخانی است که مصادیق متعددی از چنین محراب-هایی، در بناهای مذهبی جای‌جای ایران، گواه این ادعاست. دراین‌بین، هنرمندان کرمانی نیز، نقش بسزایی در تولید چنین شاهکارهایی داشته‌اند. آرامگاه میرزبیر سیرجان در استان کرمان، یکی از بناهای معروف و شاخص دوران اسلامی است که علیرغم داشتن معماری و تزیینات گچبری زیبا، کمتر مورد توجه و مطالعه، قرار گرفته است. از آن جایی که با گذشت زمان، بخش‌های زیادی از تزیینات آرامگاه، از بین رفته است در مورد هنرمند سازنده و گچبری‌های این آرامگاه، اطلاعی در دست نداریم. در این پژوهش بر آن شدیم تا به مطالعه ویژگی-های بصری تزیینات گچبری (محراب، کتیبه کمربندی، طاق‌نماها، گوشواره‌ها و ...) آرامگاه میرزبیر و انتساب آن به هنرمندی از هنرمندان کرمانی، بپردازیم. بنابراین این پرسش‌ها مطرح می‌گردد که گچبری‌های این آرامگاه چه ویژگی‌های بصری دارد؟ و دیگر این‌که آیا می‌توان گچبری‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان را به هنرمندان کرمانی منسوب نمود و دلایل این انتساب چیست؟ در این راستا، با توجه به شباهت گچبری‌های این آرامگاه در ساختار، نقوش و کتیبه، با آثار گچبری هنرمندان گچبر کرمانی در محراب امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان (عمل مسعود کرمانی)، محراب مسجد کوچه‌میر نطنز (عمل حیدر کرمانی) و گچبری‌های مسجد کرمانی تربت‌جام (عمل خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی)، آن‌ها را، مبنای مطالعه تطبیقی قرار دادیم. با مطالعات صورت گرفته مشخص شد که، گچبری‌های آرامگاه میرزبیر، دارای تعدادی ویژگی‌های ساختاری، نقشی و کتیبه‌ایی مشترک، با آثار گچبری هنرمندان کرمانی در قرن هشتم هجری است که باعث شده تزیینات گچبری این آرامگاه را نیز، به هنرمندان کرمانی منتسب کنیم.

گرچه در منابع گوناگون، به صورت جسته‌وگریخته، به آرامگاه میرزبیر سیرجان و تزیینات گچبری آن، پرداخته شده است، اما تاکنون، مطالعه کامل و همه جانبه‌ای، در این زمینه و همچنین هنرمند سازنده تزیینات گچبری بنا، صورت نگرفته است. ورجاوند (۱۳۵۱) نویسندهِ مقاله «قلعه سنگ سیرجان و آتشدان سنگی آن» از اولین افرادی است که به صورت مختصر، به بنای آرامگاه میرزبیر سیرجان، کتیبه کمربندی و محراب آن اشاره کرده است. حاتمی (۱۳۷۴) نیز در پایان‌نامه خود و همچنین مقاله‌ایی؛ به صورت کامل‌تری نسبت به سایر پژوهشگران، آرامگاه میرزبیر سیرجان و تزیینات گچبری آن را، مورد مطالعه قرار داده و معتقد است که گچبری محراب‌های آرامگاه میرزبیر و امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان، از سبکی واحد، پیروی می‌کنند و احتمال داده است؛ استاد مسعود کرمانی، هنرمند محراب امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان (۷۰۸ هـ ق)، محراب بنای میرزبیر (۷۵۱ هـ ق) را نیز، گچبری کرده است. در مقاله‌ای تحت عنوان «بناهای تاریخی در پناه قانون» (۱۳۷۶) علاوه بر ذکر بنا در فهرست آثار ملی کشور به موقعیت قرارگیری بنا و تزیینات گچبری آن، از جمله کتیبه کمربندی و محراب آن، به صورت گذرا، پرداخته شده است. کشاورز (۱۳۸۹)، در چکیده‌ی مقاله‌ای، ضمن معرفی آرامگاه میرزبیر سیرجان، به محراب‌های امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان و مسجد کرمانی تربت-جام، که کار استادان کرمانی است، اشاره کرده است تا از این طریق، بتواند به شناسایی هنرمند گمنام محراب میرزبیر نزدیک شود. محققین بعدی مانند؛ عقابی (۱۳۷۶)، زنده‌دل (۱۳۷۷)، سازمان میراث فرهنگی صنایع‌دستی و گردشگری استان کرمان (۱۳۸۷)، رجبی (۱۳۹۱) و ... به تکرار مکررات پرداخته‌اند و مطلب جدیدی در این مورد، ارائه نکرده‌اند.

در این پژوهش از روش تاریخی ـ تطبیقی استفاده شده است و اطلاعات به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی جمع-آوری و تجزیه‌وتحلیل شده است. مطالعات میدانی این پژوهش با بازدید و عکاسی از اثر مورد مطالعه و بناهای مشابه انجام شد. در ادامه‌ی پژوهش؛ طراحی نقوش، کتیبه‌ها و ساختار محراب‌ها با نرم‌افزارهای مختلف همچون Auto CAD, Corel DRAW صورت گرفت و از طریق مطالعه تطبیقی، تلاش کردیم تا به اهداف تعیین شده، دست یابیم.

۲. آرامگاه میر زبیر سیرجان

آرامگاه میر زبیر، در موقعیت جغرافیایی ۲۹ درجه و ۴۲ دقیقه و ۷۸ ثانیه عرض شمالی و در ۵۵ درجه و ۵۰ دقیقه و ۷ ثانیه طول شرقی قرار دارد. بنای میرزبیر، در شرق روستای شریف‌آباد، از توابع دهستان سعادت‌آباد سیرجان، در کنار قبرستان ده، روی تپه‌ای کوتاه قرار دارد. این بنا، با پلان مربع شکل به ابعاد ۹×۹ متر و فضای داخلی ۷×۷ متر، با قلوه‌سنگ و ملاط گچ، ساخته‌شده است. هر طرف بنا از داخل، سه طاق‌نما و در مجموع دوازده طاق‌نما دارد. ورودی فعلی بنا، رو به شمال است که با سه پله، به کف متصل می‌شود. قسمت خارجی بنای میرزبیر، فاقد هرگونه تزیین و فقط دارای طاق‌نماهای ساده است. روی بعضی از قسمت‌های طاق‌نماها، به مقدار خیلی کم، آثاری از اندود گچ باقی‌مانده که به‌احتمال‌زیاد، در سرتاسر سطح خارجی آن وجود داشته، ولی به‌مرورزمان فروریخته است (تصاویر ۱ و ۲)؛ اما تقریباً تمام سطوح داخلی بنا، با گچ‌بری‌های بسیار زیبا تزیین یافته است (حاتمی، ۱۳۷۴: ۱۱۳-۱۱۴). بنای آرامگاه میرزبیر سیرجان، به شماره ۱۷۶۲، در فهرست آثار ملی ایران، به ثبت رسیده است.

تصویر ۱: آرامگاه میرزبیر سیرجان

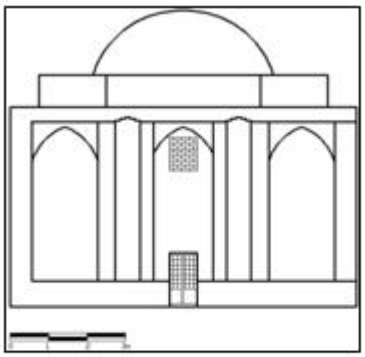

تصویر۲: سه بعدی آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

۳. تزیینات گچ‌بری آرامگاه میرزبیر سیرجان

امروزه در این بنا فقط تزیینات گچ‌بری وجود دارد، اما احتمال آن می‌رود که داخل طاق‌نماها و فیلپوش‌ها، کاشی‌کارهای نیز موجود بوده که در حال حاضر، اثری از آن‌ها مشاهده نمی‌شود. گچ‌بری‌های فضای داخلی نیز به مرور زمان آسیب دیده و شامل؛ حاشیه تمامی طاق‌نماها و فواصل بین آن‌ها، گوشواره‌ها، قسمت بالای ورودی، کتیبه کمربندی (در زیرگوشوارها) و هم چنین محرابی است که نسبت به سایر قسمت‌های بنا سالم‌تر

باقی مانده و با نقوش مختلف گیاهی (نقوش اسلیمی و ختایی)، هندسی (گره‌ها، آژده‌کاری‌ها و توپی‌های گچی [1]) و کتیبه‌هایی، آراسته شده است.

۱-۳. کتیبه کمربندی و سایر گچبری‌ها (به‌غیراز محراب)

در حاشیه کمربندی، در زیر گوشواره‌ها، کتیبه‌ی به قلم ثلث، دورتادور بنا گچبری شده است. این کتیبه، آراسته به آیات ۱ ـ ۸ سوره فتح است که از سمت راست ضلع غربی بنا شروع‌شده و پیرامون بنا را، مزین کرده است. گرچه مقدار زیادی از این کتیبه، در قسمت‌های مختلف ریخته است، ولی چون ابتدا و انتهای آن باقی‌مانده، می‌توان استمرار آن را، در دور بنا، مطمئن شد. زمینه این کتیبه را، نقوش اسلیمی، گل و برگ‌های ختایی، برگ و برگچه‌ها و خطوط مارپیچ، تشکیل داده است به طوری که زمینه اصلی کتیبه، دیگر دیده نمی‌شود (تصویر ۳). در سطوح داخلی بنا، دوازده طاق‌نما، موجود است که در حاشیه و فواصل بین آن‌ها، گچبری‌های متشکل از نقوش اسلیمی، گل و برگ‌های ختایی، نقوش هندسی از جمله توپی‌های گچی (تصویر ۴) و ترکیبی از نقوش گیاهی و گره، قابل‌رؤیت است. در حاشیه چهار طاق‌نمای موجود در ضلع‌های شمالی و جنوبی آرامگاه، حاشیه‌ای تقریباً پهن، مرکب از؛ نقوش گیاهی و گره، کار شده است. مشابه این نقش را، می‌توان در حاشیه محراب طبقه دوم مسجد کوچه‌میر نطنز و حاشیه گچبری طاقچه‌های درونی کناره درگاه خانقاه مجموعه شیخ عبدالصمد در نطنز مربوط به ابتدای قرن هشتم هـ ق، دید (راشدنیا، ۱۳۹۳: ۴۴) (تصویر ۵). در حاشیه چهارطاق‌نمای دیگر در اضلاع غربی و شرقی نمونه‌ی دیگر، از نقوش گیاهی و گره دیده می‌شود. در ضلع شرقی بنا، در روبروی محراب، آیه «وَ قالوا سِمعنا وَ اطعنا» با قلم ثلث، در کادری مستطیل شکل، موجود است. درحاشیه داخلی همین طاق‌نما، در جایی که کتیبه «وَ قالوا سِمعنا وَ اطعنا» است، نوار باریکی از نقوش اسلیمی ساده، دیده می‌شود. گوشواره‌های بنا نیز، پوشیده از گچبری بوده که اکثر آن‌ها، به مرور زمان از بین رفته و مقدارکمی از حاشیه و زمینه آن‌ها قابل رویت است (تصویر ۶). در دو طرف دیواره‌های طاقچه‌ی بالای ورودی آرامگاه نیز، نقشی به صورت گره (شمسه هشت و پنج) موجود است، که قسمت‌های کنار سمت راست گره، از نظم و قاعده خاصی پیروی نمی‌کند (تصویر ۷).

تصویر۳: بخشی از کتیبه کمربندی آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۴: طرح توپی گچی در آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۵: طرح ترکیبی از نقوش گیاهی و هندسی در طاق‌نماهای شمالی و جنوبی آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۶: یکی از گوشواره‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

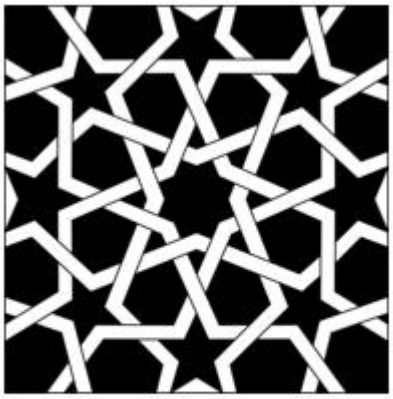

تصویر ۷: کاربرد گره در گچبری طاقچه بالای ورودی آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

۲-۳. محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان

در ضلع غربی آرامگاه، محرابی مستطیل شکل، تقریباً مرتفع و عریض، قرار دارد؛ که دارای دو طاق‌نمای هلالی شکل، با قوس تیزه‌دار است که بر ستون‌نماهای قرار داشته‌اند که اکنون اثری از آن‌ها موجود نیست. قوس‌های جداکننده دو لچکی در این محراب، با تیزه‌ی قوس طاق‌نما و خط بالایی کادر محراب، مماس است و هیچ نقشی را، شامل نمی‌شود. هلال طاق‌نمای پایین، در این محراب به صورت صدفی، گچبری شده است. تمام سطوح این محراب، با انواع نقوش گیاهی، هندسی و کتیبه‌ها آراسته‌شده است (تصاویر ۸ - ۱۰).

تصویر ۸: محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

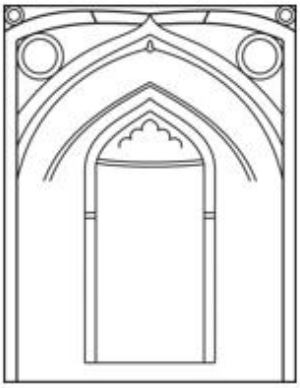

تصویر ۹: ساختارمحراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

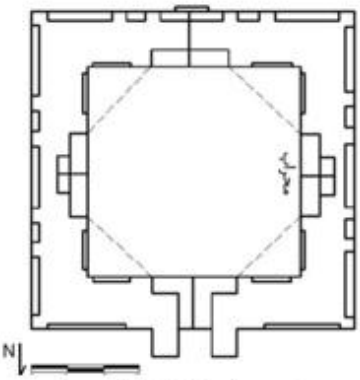

تصویر ۱۰: پلان آرامگاه میرزبیر سیرجان و موقعیت قرار گیری محراب (حاتمی، ۱۳۷۴: ۱۲۴؛ بازترسیم نگارندگان)

۱-۲-۳. تزیینات محراب

۱-۱-۲-۳. کتیبه‌ها

کتیبه‌های محراب، به قلم ثلث، در زمینه‌ای از نقوش اسلیمی، گل و برگ‌های ختایی، به صورت اعراب‌گذاری شده و یا بدون اعراب، گچبری شده است. کتیبه‌های آن از این قرار است:

الف) کتیبه اول: در قوس اصلی محراب، که دو لچکی را، تشکیل داده است؛ کتیبه‌ی به قلم ثلث شامل «آیه‌الکرسی» در زمینه‌ی ساده، به صورت اعراب‌گذاری شده، موجود است [۲] در قسمت پایین این کتیبه وگاهی در قسمت بالای آن (به تعداد محدود)، به فاصله کمی از یکدیگر، برگ‌های دوقسمتی، تکرار شده است (تصویر ۱۱).

ب) کتیبه دوم: کتیبه دوم که در وسط و نسبت به کتیبه‌های بالا و پایین‌تر خود بزرگ‌تر است؛ شامل آیات ۷۷ ـ ۷۹ سوره‌ی «اسرا» است که قسمت‌های قبل از کلمه «تحویلا» ریخته و در حال حاضر با این کلمه شروع‌شده است و تا کلمه «به» قابل‌خواندن است. متأسفانه اول آیه ۷۷ و آخر آیه ۷۹ از بین رفته است. «... تَحوِیلاً اَقِمِ الصَّلَوه لِدُلُوکِ الشَمس الَی غَسَقِ الَّلیلِ وَ قُرآنَ الفَجرِ اِنَّ قُرآنَ الفَجرِ کَانَ مَشهُودَا وَ مِنَ اللّیل فتهجّد به ...» این کتیبه اعراب‌گذاری شده است و در زمینه‌ای از اسلیمی‌ها و گل و برگ‌های ختایی قرار دارد (تصویر ۱۱).

ج) کتیبه سوم: این کتیبه در قوس طاق‌نمای پایین و در قسمت صدفیِ محراب، با سوره‌ی «توحید» و حدیثی از حضرت محمد (ص) در زمینه‌ی ساده، با تعداد محدودی گل و برگ‌های ختایی، با اعراب‌گذاری، گچبری شده است. متن حدیث مذکور از بین رفته است (تصویر ۱۱).

کتیبه‌های هنرمند سازنده و تاریخ ساخت محراب در بدنه‌ی سمت راست و چپ داخلی محراب، متأسفانه موجود نیستند (تصویر ۱۲). حاتمی دراین باره نوشته است: «عکس‌های که سالیان پیش از محراب گرفته‌شده، نشان می‌دهد که در دو طرف محراب تاریخ ساخت [ربیع الاول ۷۵۱ هـ ق] و نام سازنده [استاد مسعود کرمانی] به‌صورت گچبری، مشخص بوده که امروزه از بین رفته است» (حاتمی، ۱۳۷۴: ۱۱۵-۱۱۷).

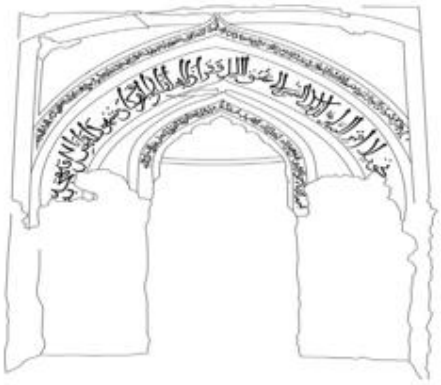

تصویر ۱۱: جانمایی کتیبه‌های محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

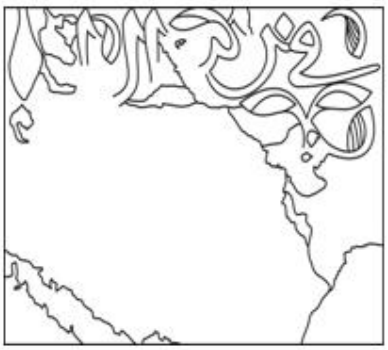

تصویر ۱۲: طرح کتیبه تاریخ ساخت محراب، در بدنه داخلی محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

۲-۱-۲-۳. نقوش تزیینی محراب

نقوش تزیینی محراب را، انواع اسلیمی، نیم اسلیمی و سراسلیمی‌هایی که زمینه آن‌ها با خطوط موازی (هاشور)، فرم اشک مانند و آژده‌کاری، تزیین‌شده (تصویر ۱۳)، گل و برگ‌های ختایی (گل‌هایِ چندگلبرگی که با خطوط موازی و حفره‌های کوچکِ توخالی، آراسته‌شده است) و نقوش هندسی، تشکیل می‌دهد. حاشیه‌ای مرکب از نقوش گیاهی و گره، (که در بالای آن دو لچکی کوچک، دیده می‌شود) دورتادور محراب را، احاطه کرده است که بعد از آن، لچکی‌های محراب قرار دارد که با دیواره محیطی لچکی، مماس و بدون نقش هستند (تصویر ۱۴). در بین کتیبه‌های بالا و وسطِ محراب، دو حاشیه باریک وجود دارد، که اولی را، طرحِ گیس‌باف دو رشته‌ای و دومی را، طرحی قلب‌مانند، شامل می‌شود. بعد از کتیبه وسطِ محراب، نوار باریکی از نقوش هندسی موجود است که این نقش را، در حاشیه گوشواره‌های بنا، قسمت داخلی طاق‌نماها و به صورت نواری کم عرض، در قسمت پایین کتیبه کمربندی، می‌توان دید (تصویر ۱۵). بعد از این بخش، حاشیه‌ی بزرگ‌تر از نقوش اسلیمی و گل‌های چندپَر موجود است که قسمت اعظم آن، از بین رفته و توسط، نقشِ گیس‌باف یک رشته‌ای، احاطه شده است. بخش صدفی و فرورفتگی داخلی طاق‌نمای محراب نیز، با نقوش اسلیمی و قلب‌مانند، گچبری شده است. در فرورفتگی داخلی محراب، طرح اصلی طاق‌نما قرار دارد که در آن، اسلیمی‌ها، نیم - اسلیمی‌ها، سراسلیمی و همچنین گل‌های ختایی که با خطوط موازی (هاشور) و حفره‌های کوچکِ توخالی تزیین‌شده، به چشم می‌خورد (تصویر ۱۶). پیرامون این طاق‌نما، به وسیله نواری که درکنارِ تمام گوشواره‌های بنا قابل رویت است، محصور شده است (تصویر ۱۷).

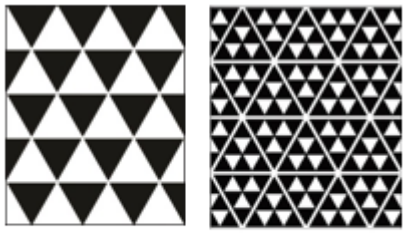

تصویر ۱۳: آژده‌کاری‌های موجود در نقوش اسلیمی محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۱۴: طرح لچکی‌های محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۱۵: کاربرد نقش هندسی در گچبری‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۱۶: طرح طرحِ اصلی طاق‌نمای محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۱۷: کاربرد نقش هندسی در حاشیه طاق‌نمای محراب و گوشواره‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

۴. دلایل انتساب گچبری‌های آرامگاه میر زبیر سیرجان به هنرمندان کرمانی

با توجه به آثار گچبری ارزشمندی که از هنرمندان کرمانی، در قرن هشتم هـ ق، از نقاط مختلف ایران، شناسایی شده است و اغلب دارای ویژگی‌های تزیینی مشترکی از نظر؛ نقوش گیاهی (نقوش اسلیمی و گل و برگ-های ختایی)، هندسی، کتیبه‌ها و همچنین ساختار محراب‌ها هستند، از این‌رو، با توجه به خصوصیات مشترک بین گچبری‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان و با آثار مشابه مربوط به هنرمندان کرمانیِ در قرن هشتم هـ ق، می‌توان تزیینات گچبری این بنا را هم، به هنرمندان کرمانی منسوب کرد. در ادامه به این دلایل می‌پردازیم:

۴-۱. مشابهت‌های ساختاری

لچکی محراب و طاق‌نماهای آرامگاه میرزبیر سیرجان، همانند محراب‌های؛ امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان، مسجد کوچه‌میر نطنز و محراب‌های داخلی و بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام، با فرمی دایره‌ای، تزیین

شده است (تصاویر ۱۹، ۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۷). این فرم دایره، در تمام لچکی‌ها، با دیواره محیطی لچکی، مماس و هیچ نقشی را شامل نمی‌شود [۳] (تصاویر ۱۹، ۲۱، ۲۳، ۲۵، ۲۷). علاوه‌براین، قوس‌هایِ جداکننده در لچکی‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان و آثار هنرمندان کرمانی، از یک فرم مشترک تبعیت می‌کند، به‌طوری‌که؛ تیزه‌ی قوس طاق-نما و خط بالایی کادر محراب، با همدیگر مماس و فاقد نقش هستند (تصاویر ۱۸، ۲۰، ۲۲، ۲۴، ۲۶).

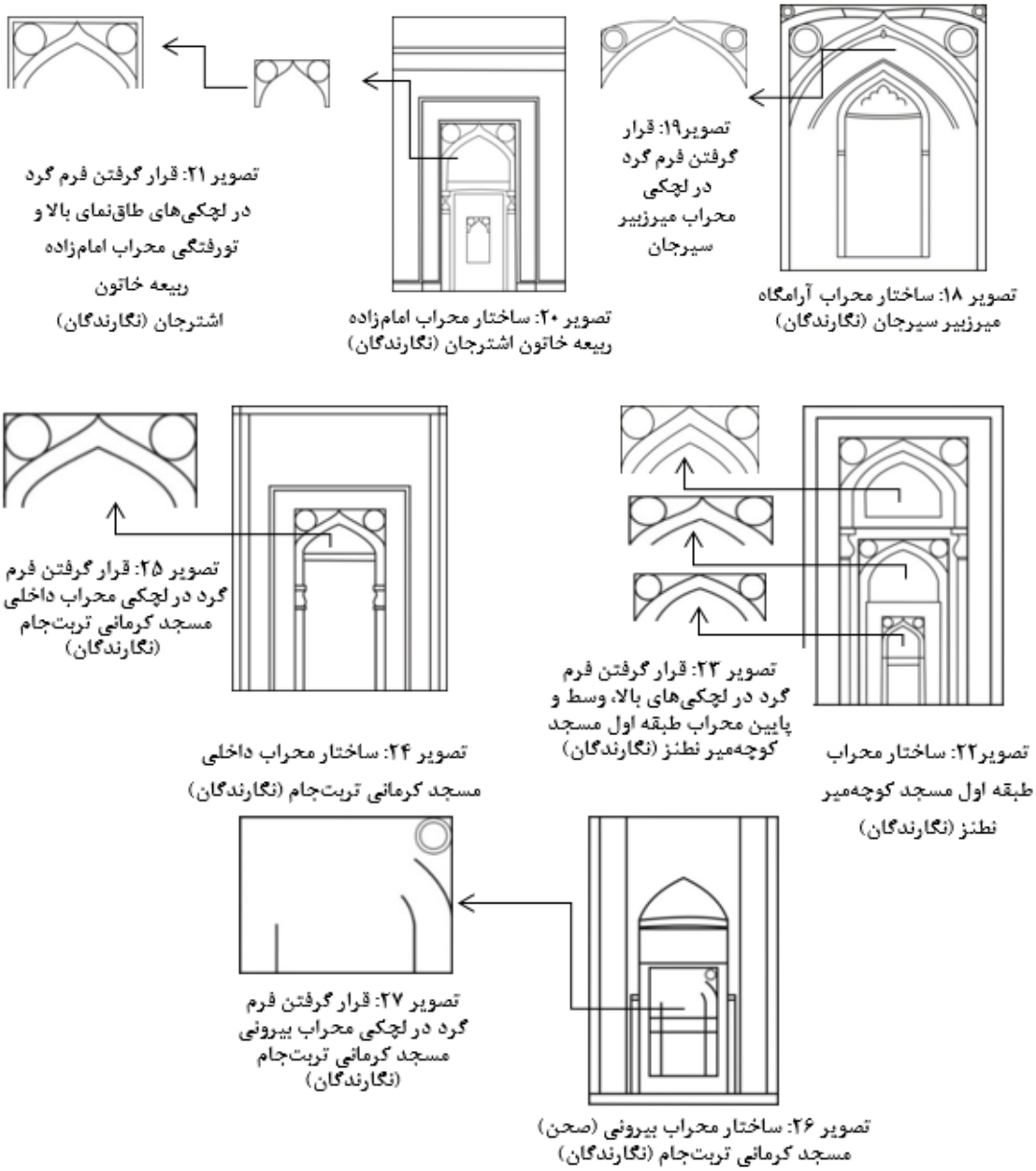

۲-۴. مشابهت‌های نقوش

گل‌های ختایی چند گلبرگیِ موجود در محراب (تصویر ۲۸) و کتیبه کمربندی آرامگاه میرزبیر سیرجان (تصویر ۲۹)، مشابه گل‌های بکار برده شده در؛ محراب‌ها، طاق‌نماها، سطح لوح‌های تزیینی، زمینه کتیبه‌ها و یا به

صورت دسته‌ایی، در گلدان‌های گچبری‌های هنرمندان کرمانی است؛ زمینه کتیبه کمربندی (تصویر ۳۰ الف) و حاشیه متشکل از این گل‌ها، در محراب‌های داخلی و بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام (تصاویر ۳۰ ب و ج) و همچنین دو حاشیه از این گل‌ها در محراب طبقه اول مسجد کوچه‌میر نطنز (تصویر ۳۱). این گل‌های ختایی، همگی با تزیینات رویه‌سازی مشترکی، چون خطوط موازی (هاشور) و تعدادی حفره‌های کوچکِ توخالی، تزیین شده‌اند.

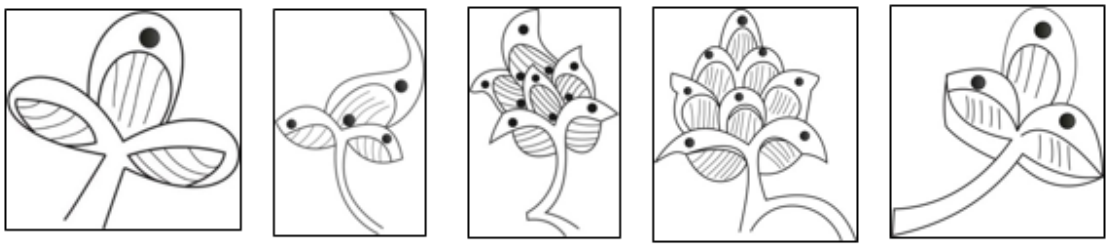

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

تصویر ۲۸: طرح پنج نمونه از گل‌های ختایی موجود در زمینه کتیبه محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

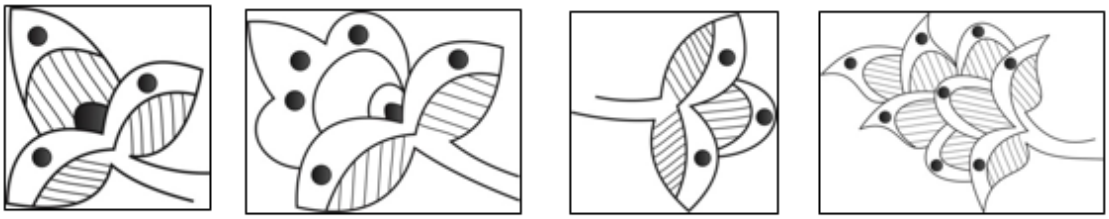

(الف) (ب) (ج) (د)

تصویر ۲۹: طرح چهار نمونه از گل‌های ختایی موجود در زمینه کتیبه‌کمربندی آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

(الف) (ب) (ج)

تصویر ۳۰: نمونه‌یی از گل‌های ختایی در؛ (الف): کتیبه کمربندی (ب): محراب داخلی و- (ج): محراب بیرونی مسجد کرمانی تربت-جام (نگارندگان)

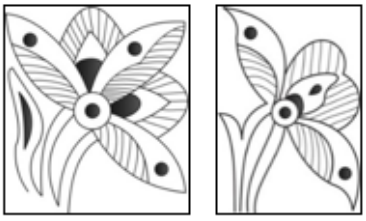

(الف) (ب)

تصویر ۳۱: نمونه‌یی از گل‌های ختایی در محراب طبقه اول مسجد کوچه‌میر نطنز (نگارندگان)

حاشیه‌یی مرکب از نقوش گیاهی و گره، در محراب و طاق‌نماهای شرقی و غربی آرامگاه میرزبیر سیرجان، قابل مشاهده است (تصویر ۳۲) که همانند گل‌های ختایی هنرمندان کرمانی با تزیینات رویه‌سازی مشترکی چون خطوط موازی (هاشور) و حفره‌های کوچکِ توخالی مزین شده است. این نقش در قوسِ طاق‌نمای پایینی

محراب مسجد کوچه‌میر نطنز (تصویر ۳۳ الف)، حاشیه داخلیِ طاق‌نمایِ محراب امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان (تصویر ۳۳ ب) و محراب‌های داخلی و بیرونیِ (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام دیده می‌شود (تصاویر ۳۳ ج، د).

تصویر ۳۲: حاشیه ترکیبی از نقوش گیاهی و گره با تزیینات رویه‌سازی مشترک در آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

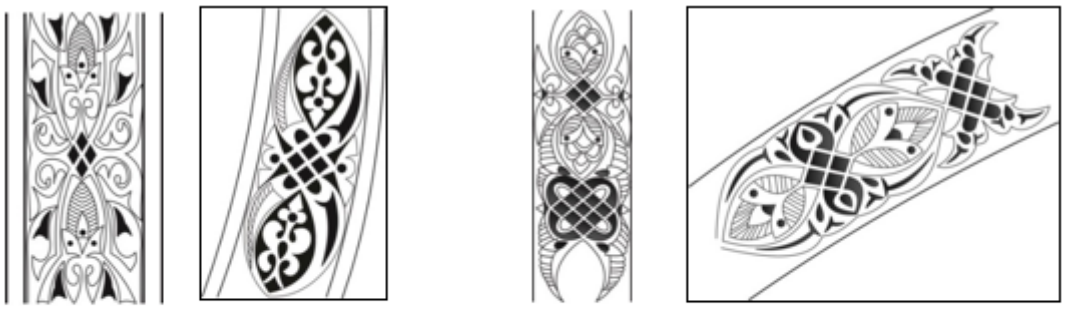

(د) (ج) (ب) (الف)

تصویر ۳۳: حاشیه ترکیبی از نقوش گیاهی و گره با تزیینات رویه‌سازی مشترک (الف): محراب مسجد کوچه‌میر نطنز (ب): محراب امامزاده ربیعه خاتون اشترجان (ج): محراب‌های داخلی و (د): بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام (نگارندگان)

حاشیه باریکی از نوعی اسلیمی ساده، در ضلع شرقی آرامگاه میرزبیر سیرجان دیده می‌شود که مشابه نوارهای اسلیمی است که در فرورفتگی داخلی محراب امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان و حاشیه داخلیِ قسمت بالای شاه‌نشین‌های مسجد کرمانی تربت‌جام، استفاده شده است (تصویر ۳۴).

تصویر ۳۴: نقش اسلیمی ساده در آرامگاه میر زبیر سیرجان، محراب امامزاده ربیعه خاتون اشترجان، مسجد کرمانی تربت‌جام (نگارندگان)

در طرح اصلی، طاق‌نمای محراب میرزبیر (تصویر ۳۵)، همانند محراب‌های هنرمندان کرمانی، از اسلیمی دهان‌اژدری، که دارای تزیینات پرکاری مانند؛ هاشورها و انواع مختلف آژده‌کاری است، استفاده شده است (تصویر ۳۶ الف ـ ح).

تصویر ۳۵: کاربرد اسلیمی دهان‌اژدری در طرح اصلی طاق‌نمای آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ) (و) (ز) (ح)

تصویر ۳۶: کاربرد اسلیمی دهان‌اژدری در طرح اصلی طاق‌نماهای محراب‌های هنرمندان کرمانی. (الف): طاق‌نمای محراب امامزاده ربیعه-خاتون اشترجان، (ب ـ و): طاق‌نمای محراب طبقه اول مسجد کوچه‌میر نطنز. (ز): محراب داخلی و (ح): محراب بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام (نگارندگان)

موجود در طاق‌نمای آرامگاه میرزبیر سیرجان (تصویر ۳۷)، همانند بندها و ساقه‌های طاق‌نما (تصویر ۳۸) و لچکی محراب امامزاده ربیعه خاتون اشترجان (تصویر ۳۹) (۷۰۸ هـ ق) و طاق‌نمای محراب مسجد کوچه‌میر نطنز (تصویر ۴۰) شبکه‌بندی شده و با حلقه‌های کوچکی، این بندها و ساقه‌ها، از هم جدا شده‌اند.

تصویر ۳۷: ساقه‌ها و بندهای شبکه‌بندی شده و حلقه‌های جداکننده در طاق‌نمای محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۳۸: ساقه‌ها و بندهای شبکه‌بندی شده و حلقه‌های جداکننده در طاق‌نمای محراب امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان (نگارندگان)

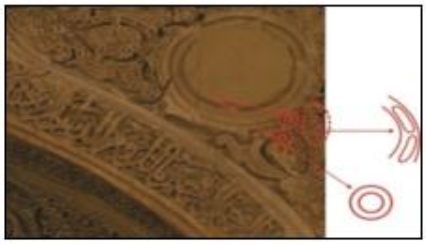

تصویر ۳۹: ساقه‌ها و بندهای شبکه‌بندی شده و حلقه‌های جداکننده در لچکی‌های محراب امامزاده ربیعه خاتون اشترجان (نگارندگان)

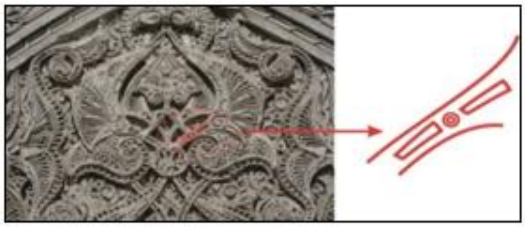

تصویر ۴۰: ساقه‌ها و بندهای شبکه‌بندی شده و حلقه‌های جداکننده درطاق‌نمای محراب مسجد کوچه‌میر نطنز (نگارندگان)

۴-۳. مشابهت‌های کتیبه‌ای

قرار دادن جایگاهی ثابت برای ثبت کتیبه‌های حاوی نام هنرمند سازنده و تاریخ ساخت محراب، نیز یکی از نشانه‌های هنرمندان گچبر کرمانی است (تصویر ۴۱ الف ـ ج) که این جایگاه بدون استثناء، در قسمت بالای، فرورفتگی داخلی محراب قرار دارد (صالحی‌کاخکی، تقوی‌نژاد و راشدنیا، ۱۳۹۵: ۲۹). ویژگی‌ای که در محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان، نیز رویت می‌شود (تصویر ۴۲ الف ـ هـ).

(الف) (ب) (ج)

تصویر ۴۱: کتیبه‌های هنرمند سازنده محراب در (الف): محراب بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت-جام، (ب): محراب مسجد کوچه‌میر نطنز (ج): محراب امامزاده ربیعه خاتون اشترجان (نگارندگان)

(الف) (ب) (ج) (د) (هـ)

تصویر ۴۲: در نظر گرفتن فرورفتگی داخلی محراب برای ثبت کتیبه‌های هنرمند و تاریخ ساخت محراب. (الف): محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان، (ب): امامزاده ربیعه خاتون اشترجان، (ج): محراب طبقه اول مسجد کوچه‌میر نطنز، (د): محراب داخلی، (هـ): محراب بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام (نگارندگان)

در زمینه کتیبه‌هایِ محراب و همچنین کتیبه کمربندی آرامگاه میرزبیر سیرجان، برگ‌هایی موجود است (تصویر ۴۳) که با خطوط باریک موازی (هاشور) و حفره‌های کوچکِ توخالی مزین شده است. مشابه این برگ‌ها را، در کتیبه‌هایِ محراب مسجد کوچه‌میر نطنز، کتیبه کمربندی و محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام نیز می‌توان دید (تصویر ۴۴ الف ـ د).

تصویر ۴۳: نمونه برگ‌های موجود در کتیبه‌های محراب و کتیبه کمربندی آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

(د) (ج) (ب) (الف)

تصویر ۴۴: (الف): برگ‌های موجود در کتیبه‌ی محراب مسجد کوچه‌میر نطنز؛
(ب ـ د): کتیبه کمربندی و محراب‌های مسجد کرمانی تربت‌جام (نگارندگان)

زمینه‌ی کتیبه کمربندی آرامگاه میرزبیر سیرجان (تصویر ۴۵)، مانند کتیبه کمربندی مسجد کرمانی تربت جام (تصویر ۴۶)، با گل و برگ‌های ختایی، برگ و برگچه‌ها و خطوط مارپیچ، تزیین شده است، به‌طوری که زمینه اصلی کتیبه، دیگر دیده نمی‌شود.

تصویر۴۵: فشردگی و شلوغی کتیبه کمربندی آرامگاه میرزبیر سیرجان (نگارندگان)

تصویر ۴۶: فشردگی و شلوغی کتیبه کمربندی مسجد کرمانی تربت‌جام (نگارندگان)

جدول ۱: مطالعه تطبیقی ساختار محراب آرامگاه میرزبیر سیرجان با محراب‌های گچ‌بری هنرمندان کرمانی در قرن هشتم هــ ق

	محراب آرامگاه میر-زبیر سیرجان	محراب امامزاده ربیعه خانون اشترجان	محراب مسجد کوچه‌میر نطنز	محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام	محراب بیرونی مسجد کرمانی تربت‌جام	ویژگی‌های مشترک بین هنرمندان کرمانی
ساختار	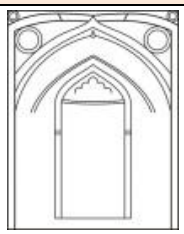	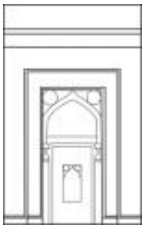	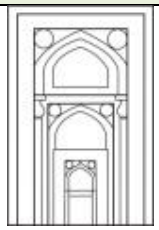	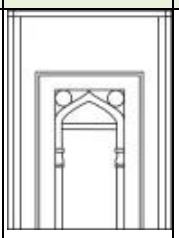	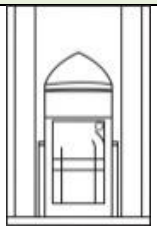	داشتن فرم دایره در لچکی‌های محراب‌ها
	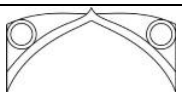		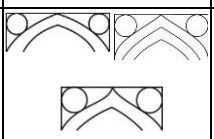	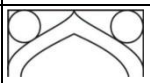	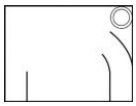	مماس بودن فرم دایره در تمام لچکی‌ها با دیواره محیطی لچکی
	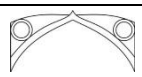			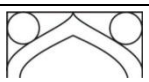	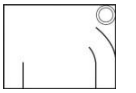	تبعیت قوس‌های جداکننده دو لچکی آثار از یک فرم مشترک

جدول۲ مطالعه تطبیقی نقوش تزیینات گچبری آرامگاه میرزبیر سیرجان با تزیینات گچبری هنرمندان کرمانی در قرن هشتم هــ ق

	محراب آرامگاه میر-زبیر سیرجان	محراب امامزاده ربیعه خانون اشترجان	محراب مسجد کوچه‌میر نطنز	محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام	محراب بیرونی مسجد کرمانی تربت‌جام	ویژگی‌های مشترک بین هنرمندان کرمانی
نقوش		—				گل‌های ختایی با تزیینات رویه‌سازی مشترک
			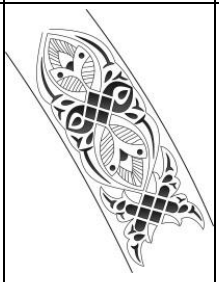	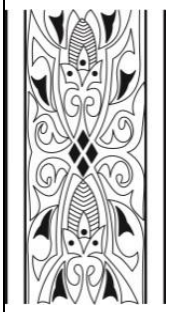		نقش ترکیبی گیاهی و گره با تزیینات رویه‌سازی مشترک
			—			کاربرد نوعی اسلیمی ساده
						کاربرد اسلیمی دهان‌اژدری در طرح اصلی طاق‌نماها

	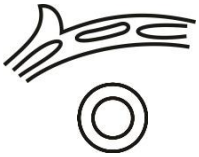	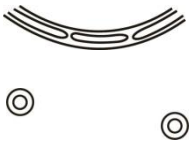		–	–	ساقه‌ها و بند-های شبکه-بندی شده و حلقه‌های جداکنند

جدول ۳: مطالعه تطبیقی کتیبه‌های گچ‌بری آرامگاه میربیر سیرجان با کتیبه‌های گچ‌بری هنرمندان کرمانی در قرن هشتم هــ ق

	محراب آرامگاه میر-زبیر سیرجان	محراب امامزاده ربیعه خانون اشترجان	محراب مسجد کوچه‌میر نطنز	محراب داخلی مسجد کرمانی تربت‌جام	محراب بیرونی مسجد کرمانی تربت‌جام	ویژگی‌های مشترک بین هنرمندان کرمانی
نقوش کتیبه‌ها					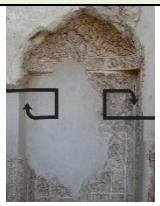	جایگاهی ثابت برای ثبت کتیبه‌های هنرمند و تاریخ ساخت محراب (فرورفتگی داخلی محراب)
		–				برگ‌های موجود در کتیبه‌ها با تزیینات رویه-سازی مشترک
		–	–			فشردگی و شلوغی کتیبه-های کمربندی

۵. نتیجه

وجود گچبری‌های زیبا و پرکاری در آرامگاه میرزبیر سیرجان، این پرسش‌ها را، مطرح نمود که گچبری‌های این بنا، دارای چه ویژگی‌های بصری است؟ آیا می‌توان گچبری‌های آرامگاه میرزبیر سیرجان را به هنرمندان کرمانی منسوب نمود و دلایل این انتساب چیست؟ در این مسیر، ابتدا به وارسی مطالعات انجام شده، پرداختیم، سپس به مطالعه میدانی اثر مورد مطالعه و آثار مشابه همچون؛ محراب امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان (عمل مسعود کرمانی)، محراب مسجد کوچه‌میر نطنز (عمل حیدر کرمانی) و محراب‌ها و دیگر تزیینات گچبری، مسجد کرمانی تربت‌جام (عمل خواجو بن زکی بن محمد بن مسعود کرمانی) و تهیه عکس از جزئیات آثار، مبادرت ورزیدیم. در ادامه کار، به طراحی و آنالیزِ؛ ساختار، نقوش و کتیبه‌های گچبری‌های آرامگاه میرزبیر و سایر آثار مشابه، اقدام نمودیم و از طریق مطالعه تطبیقی آن‌ها با هم، توانستیم شواهد، ادله و مستنداتی مبنی بر انتساب تزیینات گچبری آرامگاه میرزبیر سیرجان، به هنرمندان کرمانی ارائه کنیم. لچکی محراب و طاق-نماهای این آرامگاه، از لحاظ ساختار، مشابه محراب‌های گچبری مربوط به هنرمندان کرمانی است؛ تمام لچکی‌ها دارای فرم گرد و این فرم گرد با دیواره محیطی لچکی مماس است و هیچ نقشی را، شامل نمی‌شود، همچنین تبعیت قوس‌های جداکننده دو لچکی محراب آرامگاه، از یک فرم مشترک، به‌طوری‌که؛ تیزه‌ی قوس طاق‌نما و خط بالایی کادر محراب، با همدیگر مماس و فاقد نقش هستند. از لحاظ نقوش نیز مشابهت‌های بسیاری مانند گل‌های ختایی، نقشی مشترک که ترکیبی از نقوش گیاهی و گره است، با تزیینات رویه‌سازی مشترکی همچون خطوط باریک موازی (هاشور) و حفره‌های کوچکِ توخالی، نوعی اسلیمی ساده و ... و نیز نقاط اشتراکی در کتیبه‌ها مانند؛ جایگاهی ثابت برای ثبت کتیبه‌های هنرمند و تاریخ ساخت محراب، برگ-های موجود در زمینه کتیبه‌ها با تزیینات رویه‌سازی مشترک و .... است. با توجه به مطالعات صورت گرفته، به استناد وجود مشترکات فراوان در نمونه‌های مورد بررسی با تزیینات گچبری آرامگاه میرزبیر سیرجان می‌توان گچبری‌های این بنا را، به خانواده کرمانی و به احتمال زیاد، از خانواده «مسعود کرمانی»، سازنده محراب امامزاده ربیعه‌خاتون اشترجان (۷۰۸ هـ ق) و جدّ سازنده محراب‌های داخلی و بیرونی (صحن) مسجد کرمانی تربت‌جام، نسبت داد.

پی‌نوشت

۱. توپی‌های گچی این بنا از نوع آجرنما هستند، گچبری‌های آجرنما، بر اندود گچ ساده کار می شوند و نقوش آن‌ها مشابه الگوهایی است که درآجرکاری مرسوم بوده است. از جمله این نوع تزیینات، شبیه سازی توپی‌های ته آجری است که به صورت کم برجسته‌نما، اجرا می‌گردد (اصلانی ۱۳۹۱، ۱۵۳-۱۵۷).

۲. این کتیبه، فقط شامل قسمت اول «آیه‌الکرسی» (آیه ۲۵۴ سوره بقره) است.

۳. فرم گرد در نمونه‌هایی همچون لچکی‌های محراب مسجد جامع بسطام (حاجی قاسمی ۱۳۸۹، ج، ۱۱: ۱۹۱)، محراب اتاق خانقاه بایزید بسطامی (همان، ۱۹۷)، طاق‌نمای امامزاده شاه احمد بن قاسم قم (رحمتی ۱۳۹۱، ۸۵) و ... مشاهده می‌شود ولی در این آثار، فرم گرد با خط محیطی لچکی مماس نیست. یا در بعضی موارد مانند؛ محراب مسجد جامع ابرقو (دانش‌یزدی ۱۳۸۷، ۱۲)، به دلیل آسیب دیدن بخش بالایی لچکی، این ویژگی، کاملاً قابل تشخیص نیست. این ویژگی (مماس بودن فرم گرد با دیواره محیطی لچکی)، در بین آثار هنرمندان گچبر کرمانی مشترک است یعنی این‌که در تمام آثار به جای مانده از آن‌ها دیده می‌شود چنان که در لچکی تمامی محراب‌ها، طاق‌نماهای موجود در محراب‌ها و همچنین لوح‌های کوچک گچی آن‌ها، قابل مشاهده است. ویژگی که در این بازه زمانی بسیار کم دیده می‌شود. به عنوان مثال «استاد علی بن محمد بن محمد بن ابو شجاع بنا» هنرمند گچبری که امضای وی در چهار بقعه مربوط به نیمه دوم قرن هشتم هـ ق در قم موجود است؛ مقبره خواجه اصیل‌الدین، امامزاده خدیجه خاتون، امامزاده سید سر بخش یا امامزاده اسماعیل و امامزاده شاه احمد بن قاسم. در تمام لچکی‌های طاق‌نماهای این آثار فرم گرد با خط محیطی لچکی مماس نیست ولی در برخی نمونه‌ها همانند مقبره خواجه اصیل الدین در بعضی از طاق‌نماهای آن این فرم گرد با خط محیطی لچکی مماس است که کار این هنرمند در این زمینه دارای اشتراک نیست (راشدنیا، ۱۳۹۳: ۹۴). در حالی که این ویژگی در تمامی محراب‌ها و لوح‌های کوچک گچی، هنرمندان کرمانی مشاهده می‌شود (همان، ۱۰۴). مواردی که دارای چنین ویژگی باشند در این دوره بسیار کم هستند و نمونه‌های آن مانند بعضی از طاق‌نماهای درون گنبد جنوبی خواجه اصیل‌الدین قم (فیض، ۱۳۵۰: ۴۲۲)، امامزاده علی بن جعفر قم (حاجی قاسمی ۱۳۸۹، ج، ۱۲: ۱۹۴) و محراب ایلخانی مسجد جامع ساوه (سجادی ۱۳۷۵، ۲۵۶) و شاید نمونه‌های دیگر که این تعداد در مقایسه با محراب‌های گچبری قرن هشتم هـ ق بسیار ناچیز است.

تشکر و قدردانی

در این فرصت لازم است تا از همکاری جناب آقای نورمندی‌پور دهیار روستای شریف‌آباد سیرجان و همیاری ارزشمند سرکار خانم کریمی و جناب آقای علی راشدنیا، قدردانی شود.

منابع

اصلانی، حسام، (۱۳۹۱)، *فن‌شناسی آرایه‌های گچی در معماری ایران دوران اسلامی*، رساله دکتری رشته مرمت، استاد راهنما احمد صالحی‌کاخکی و محمد امین امامی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت، (منتشرنشده).

بناهای تاریخی در پناه قانون، (۱۳۷۶)، «بناهای تاریخی در پناه قانون»، *اثر*، ش ۲۸، ۱۹۳- ۲۰۷.

راهنمای سفر گردشگران، (۱۳۸۷)، *راهنمای سفر گردشگران*، چاپ اول، کرمان، معاونت گردشگری سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان کرمان.

حاتمی، ابوالقاسم، (۱۳۷۴)، «بررسی تحلیلی باستان‌شناسی سیرجان قدیم از اوایل اسلام تا دوره تیموری»، پایان‌نامه کارشناسی-ارشد رشته باستان‌شناسی، استاد راهنما سوسن بیانی، دانشگاه تربیت مدرس، دانشکده علوم انسانی، (منتشرنشده).

ـــــــــــــــ (۱۳۷۴)، «بنای میرزبیر سیرجان، شاهکاری گمنام»، در: مجموعه مقالات کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران، ج سوم، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور (پژوهشگاه).

حاجی‌قاسمی، کامبیز، (۱۳۸۹)، *گنج‌نامه فرهنگ آثار معماری اسلامی ایران*، جلدهای یازدهم و دوازدهم، چاپ اول، تهران، دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده معماری و شهرسازی، مرکز اسناد و تحقیقات، روزنه.

دانش‌یزدی، فاطمه، (۱۳۸۷)، *کتیبه‌های اسلامی شهر یزد*، چاپ اول، یزد، سبحان نور.

راشدنیا، زهرا، (۱۳۹۳)، «مطالعه ویژگی‌های تزیینی آثار گچبری هنرمندان کرمانی و پراکندگی آن در قرن هشتم هـ ق»، پایان‌نامه کارشناسی‌ارشد رشته باستان‌شناسی، استاد راهنما احمد صالحی‌کاخکی، دانشگاه هنر اصفهان، دانشکده حفاظت و مرمت، (منتشرنشده).

رجبی، راحله، (۱۳۹۱)، «بنای میرزبیر، گمشده‌ای در غبار فراموشی»، *جام جم* (ویژه نامه)، ۱۶ خرداد ۱۳۹۱.

رحمتی، محمدحسین، (۱۳۹۱)، *آرایه‌های گچی در آثار تاریخی قم*، چاپ اول، قم، کیمیا نگار.

زنده‌دل، حسن و دیگران، (۱۳۷۷)، مجموعه *راهنمای جامع ایرانگردی (استان کرمان)*، جلد ۱۸، چاپ اول، تهران، ایرانگردان.

سجادی، علی، (۱۳۷۵)، *سیر تحول محراب در معماری اسلامی ایران از آغاز تا حمله مغول*، ج اول، چاپ اول، تهران، سازمان میراث فرهنگی کشور.

صالحی‌کاخکی، احمد، بهاره تقوی‌نژاد، و زهرا راشدنیا، (۱۳۹۵)، «مطالعه ویژگی‌های تزیینی آثار گچبری هنرمندان کرمانی در دوره ایلخانی تا ابتدای دوره تیموری». *نگره*، دوره ۱۱، ش ۳۷، صص ۱۸ ـ ۳۱.

عقابی، محمد مهدی، (۱۳۷۶)، *دایره‌المعارف بناهای تاریخی ایران در دوره اسلامی ۲/ (بناهای آرامگاهی)*، چاپ اول، تهران، پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی.

کشاورز، محسن، (۱۳۸۹)، «خانواده کرمانی، استادکاران گچبر دوره ایلخانی»، در: چکیده مقالات همایش ملی فرهنگ اسلام و ایران «کرمان شناخت» به اهتمام حسین حسینی، چاپ اول، کرمان، دانشگاه شهید باهنر کرمان (پژوهشکده فرهنگ اسلام و ایران).

ورجاوند، پرویز، (۱۳۵۱)، «قلعه سنگ سیرجان و آتشدان سنگی آن». *بررسیهای تاریخی*، دوره ۳، ش ۷، صص ۱۰۳-۱۳۲.